

A XVI. ÉS XVII. SZÁZADI IRODALMUNK NÉMET EREDETŰ MŰVEI.

(Első közlemény.)

A XVI. és XVII. századi magyar irodalom története a megoldatlan philologiai feladatok hosszú sora előtt áll. Legrégibb nyomtatott irodalmunk még nem ment át oly tüzetes philologiai vizsgálaton, mint a milyennel Szilády Áron, Horváth Cyrill és Katona Lajos a kodexirodalom szövevényes összetételét szétfejtették. Ez az irodalom anyagában már olyan gazdag és szerteágazó, hogy csak egyik, aránylag kicsiny töredékével kerülhetett be a magyar irodalomtörténetbe: nagyobb része künnrekedt belőle. Régi irodalmunk legtöbb emléke inkább a nyelvészet, bibliographia, könyvészet szempontjából vagy a szerzők miatt történeti és életrajzi szempontból keltett tudományos érdeklődést, de régi irodalmunk teljes állománya irodalmi anyagának és formáinak egész gazdagságával eddig még nem részesülhetett rendszeres philologiai földolgozásban. Különösen régi nyomtatott irodalmunk többségét kitevő vallásos művek, melyeknek pusztá címjegyzéke is betölti Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* nagy részét, csak kivételesen juthattak be a magyar irodalomtörténetbe. Irodalomtörténetünket természetesen jobban érdekelte egy vándortárgyú széphistoria, mint pl. egy egykorú imakönyv — ha annak gondolati tartalma még annyira vonzotta is a XVI. századi olvasót, talán bensőleg jobban is lekötötte, s ha az talán nagyobb jelentőséget is tulajdonított neki, mint a profán verselésnek vagy mesemondásnak. Egész XVI. és XVII. századi irodalmunk nagy többségében vallásos tartalmú: írókban és olvasókban túlteng a vallásos érdeklődés, és az egykorú könyvtárakban is leginkább vallásos olvasmányokat találunk. Hogy korabeli főúri könyvtáraink összetételében mily nagy része van a vallásos irodalomnak, annak jellemző példáját találjuk gróf Bethlen Kata könyvtárában, melynek régi katalógusa ezt a címet viseli: «Magyar Bibliotheka avagy mindenféle, kiváltképen pedig theologiára tartozó magyar könyveknek listájok».¹ Az egész műveltség, a melyből ez az irodalom fakad, a vallás értékein épül föl, ezért nem kerülhető ki ez a régi vallásos irodalom, mikor a XVI—XVII. század embereinek lelki tartalmát akarjuk a nyomtatott betűn át

¹ Erdélyi Múzeum. 1912, 164. l.

megismerni. Az irodalomtörténet sem térhet ki feladata elől, hogy a magyar XVI. és XVII. századi vallásos irodalmat származása és összetétele szempontjából époly beható philologiai vizsgálat alá vegye, mint a hogy ezt a középkori kodexirodalommal tette.

Valamint a középkor irodalma, úgy a XVI. és XVII. századnak zárt, a későbbiektől erősen eltérő műveltsége és irodalmi termelése külön tanulmányt kíván. Ennek a kornak német és francia irodalomtörténete és philológiája szinte külön tudományszakká fejlődött (vö. pl. *Revue du seizième siècle*) és a mienkénél gazdagabb német, francia vagy angol irodalomtörténet bőségesebben szokott a XVI. század irodalmi termeléséből meríteni, többet ölel föl belőle, mint a magyar irodalomtörténet. Egy példával talán legjobban rávilágíthatunk arra a tartózkodásra, mely egyes XVI—XVII. századi művekkel szemben nálunk megfigyelhető. Az angol irodalom minden XVI. századi története szól az angol *Grobianusról*; több nagyobb tanulmány is foglalkozik vele s újabb kiadásban is megjelent.¹ Ez az angol *Grobianus* Dedekind latin művének fordítása. Dedekind művét az angol átdolgozással csaknem egyidőben Tsáktornyai Mátyás magyar versekbe ültette át, de e világirodalmi munka XVI. századi magyar származékát irodalomtörténeti tanulmányaink alig hogy egy-kétszer megemlítették, irodalomtörténeteink hallgatnak róla. Épúgy ki van rekesztve irodalomtörténetünkben Erasmus *Colloquiajának* vagy *Miles christianusának* régi magyar fordítása, pedig e munkák a kor egyetemes szellemi életének legjellegzetesebb irodalmi termékeit szólaltatták meg magyar nyelven.

Hogy irodalomtörténetünk a XVI. és XVII. században írt magyar könyvek nagy részét eddig nem vonta vizsgálódásai körébe, annak egyik oka, hogy ez a régi irodalom eredetiségét és egyéni írásművészetet tekintve csakugyan keveset nyújt és — a nagy kivételeket: Balassit, Pázmányt, Zrinyit, Gyöngyösit nem tekintve — az újabb magyar költészet szempontjából alig jöhet szóba. XVI. és XVII. századi íróink nagy többsége kétségtelenül nem bírja el a mai esztétikai mérlegelést. E kornak irodalma a maga egész gazdagságával és sokrétűségével csak akkor nyilik meg az irodalomtörténeti érdeklődés előtt, ha nem csupán az újabb magyar költészet fejlődése első csiráit keressük bennük, hanem meglátjuk bennük két századnak válságokban, új eszmékben, mélyreható lelki átalakulásokban oly gazdag egyetemes szellemi életének legkifejezőbb bizonyosságait. Hiszen művészi önállóságot nem is szabad keresni e hitbuzgó kor íróinak nagy részénél, mert az egyéni írásművészet később kialakult fogalma még idegen előttük, sőt az egyéni szellemi

¹ L. alább.

tulajdont sem becsülték a mai mértékkel, hanem a traditio és auctoritas elvének még abban a középkori értelemben szolgáltak, mely szerint stereotyp rimmel rimelni, hagyományos tárgyat tárgyalni az írói alkotás értékét emelte, az eredetiség pedig leszállította. A szellemi tulajdonnak a maitól eltérő értékelésére jellemző példák azok a munkák, melyek fordításoknak tüntetik föl magukat vagy hivalkodva foglalnak czimükbe egy tekintélyes nevet még akkor is, ha szerzőjüknek eredetibb és önállóbb alkotásai. A külföldi irodalomban sok ilyenmű, megtevesztő könyvczimmal találkozunk. A *Gehörnter Siegfried*-ről szóló eredeti német népkönyv «aus dem Französischen» czégérral jelent meg. Hasonló tüneteket a XVI. századi magyar irodalomban is látunk. Az *Arithmetica, az az A Számvetesneec Tudomania, mell' a' Tudos Gemma Frisiusnaec számvetesebeol Magyar nyelure fordítatott*, Debreczen 1577 cz. munkáról Szily Kálmán kimutatta, hogy az nem Frisiusból való fordítás: czímében a Frisius-név csupán czégér, mert «akkoron ez volt a reklámcsinálás legsikeresebb módja».¹ Az ilyen fictiv fordítások arra mutatnak, hogy az írói eredetiség és az egyéni szellemi tulajdon mai fogalmáról mitsem tudnak még régi irodalmunk munkásai: nem ebben keresték ők munkájuk értékét.

A írónak és irodalomnak ilyen, a mai gondolkodásunktól merőben különböző középkori elveken nyugvó fölfogása magyarázza meg a XVI—XVII. századi irodalmunk látszólagos önállótlanágát is. Régi könyveink többnyire fordítások. Néha jelzik, hogy idegen nyelvből, idegen szerzőtől vannak átültetve, máskor hallgatnak róla: ha czímlapjukon figyelmeztetnek az eredeti munkára, melyből származnak, azt nem azért teszik, mintha a fordító el akarná választani a maga szerény munkáját az eredeti írójának szellemi tulajdonától, hanem azért, hogy az idegen névvel és az idegen czégérral a könyv kelendőségét növeljék. Mivel régi irodalmunk eredetileg nem ismeri az egyéni szellemi tulajdont és az írói eredetiséget: nem ismeri a plagium fogalmát sem. Az irodalomtörténetíró öntudatlanul a mi mai fogalmainkat viszi bele a XVI. századba és e kor történetíróinak naiv anachronismusába esik, ha plágiumot keres ebben a korban.²

A szellemi értéket e kor emberei még nem kötik a teremtő egyéniséghez, hanem mindenki közös tulajdonának tekintik, mint a hogyan a vallásnak képeit és tanításait is mindenki

¹ Szily Kálmán: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*, 1898, 167. l.

² Pl. Pintér Jenő nyílt kérdésnek tekinti, hogy Komjátinál «vajjon nem szemérmellen plagiatorral van-e dolgunk, a ki egész terjedelmében vakmerően elorozta és egy hazudozó előszó kíséretében a sajátja gyanánt adta valamelyik buzgó elődének fáradságos munkáját». (*A magyar irod. tört.* II. k. 11. l.).

egyformán magáénak vallotta. Az eredetiséget, leleményt, kitálalást nem ismerik még e kor naiv írói: ők nem a maguk egyéniségét akarják kifejezni, hanem magyar szavakba öntik, a mit mindenki magáénak tud, a mi mindenkit egyformán eltölt, azért mondanivalójukat is egymás ajkáról veszik. Mindenki merít a szellemi közkinceskből, azért plágiummal még sem vádolnak senkit. Az írás nem egyéni kifejezés, hanem közös épületes munka, mint e kornak nagy műalkotásai, templom-építkezései is névtelenek közös alkotásai. A XVI. század irodalmi munkáin is a közös, mindenütt föltalálható sajátságok sokkal szembetűnőbbek az egyéni különöségeknél: mondhatnók, e korban inkább találunk zárt, egységes irodalmat, mint írói egyéniségeket. Az író neve a könyv címlapján még nem jelenti azt a szoros együvé tartozást az író és munka között, mint későbbi időben. Az alábbiakban több példát találunk arra, hogy egy könyv szinte változatlan szöveggel különböző szerzők nevével jelenik meg. Pl. Michael Bock vigasztaló könyve magyarul először *Balassi Bálint*, másodszer *Bornemissza Péter*, harmadszor *Sibolti Demeter*, negyedszer *Szalárdi Miklós* nevével került forgalomba: a szerző neve a címlapon nyilván nem szolgált ebben a korban az írói felelősség és tulajdonnak oly értelmű meghatározására, mint későbbi időben. Ebben a korban az írói munka elsősorban annak tulajdona, érdeme és felelőssége volt, a ki azt megrendelte s a kiadás költségeit viselte. «Valaki nevén a könyvet kibocsátani» szólás nem az író nevére, hanem az ajánlásba foglalt névre vonatkozott. Az írói munkának ezt a mai fölfogástól igen különböző megbecsülését szemmel kell tartanunk, ha azt ma értékeljük az irodalomtörténetben. Egységes mértéket ép a XVI. és XVII. század magyar íróira nem lehet alkalmazni, mert nálunk az írói munkának itt jelzett, lényegében középkori fölfogása ép ennek a két századnak szellemi válságaiban alakult át mai fölfogásunkká; az egyes írók az átalakulás különböző mozzanataiban állanak és a különböző fölfogások között ingadoznak. Az írói tudatosságnak e fokozatos kialakulása irodalomtörténetünknek még földerítetlen kérdése. 1640-ben egyik fordítónk már azt írja kiadó maecenásának: «méltó kérdés lehet, Nagyságos Uram, hasznosb-e új könyveket írni magyarul vagy fordítani más nyelvekből? Mert valaki tudománya és neve terjesztésére tágasb és szélesb mezőnek az új könyvek szerzését vallja: vallyon ki talál jobbat azoknál, a' miket ennyi sok Szentek és Bölchek megírtak? a' vagy mi újat mondhat, a' mi régen meg ninchen mondva? a' vagy michoda sokszor egyéb az új könyv, más rendbe vétetett és más-képpen ki-mondatott ugyanazon dolognál?»¹ Nálunk csak a XVIII. században Kármán

¹ Tasi Gáspár: *Öt rövid praedikátzió*. Pozsony, 1640. Előszó.

József formulázta meg az eredeti és a fordított munka között a benső értékkülönbséget.¹

Az írói becsvágyat elhallgattatta a XVI. és XVII. században a vallásos meggyőződés is. Az írói sikerben a vallásos önmegtágadás csupán hívságos, igaz keresztényhez méltatlan profán törekvést láthatott. «Gelehrte suchen — mondja bosszúsan Luther colloquiumában — einen ewigen Namen mit Bücher-schreiben, wie wir denn jetzt bei unserer Zeit auch sehen. Aber auf die ewige, unvergängliche Ehre und Ewigkeit Gottes siehet man nicht. Ah, wir sind arme Leute» (*Tischreden*). A tudományos vagy művészi értéknél sokkal fényesebben ragyogott régi íróink lelki szeme előtt a vallásos érték. Régi könyveink előszavában azért mindig visszatér a vallásos önmegtágadásnak és alázatnak gondolata: «nem az en tulaidon dichiretömet es hasznomat, hanem a hiveknek vdvösségös előmeneteket keresöm»,² vagy: «de nem az végre [adja ki a fordító] a könyvet, hogy ezzel dicséretet vadaßak magamnak, hanem hogy az Istennek Anyaszentegyházának boldgáljak vele.»³ Egy másik kijelentés: «ez együgyü 's éretlen munkátskát nem valami hijában-való 's sokakat meg-csaló világi hirnév vadászásának okáért terjesztettem vizsgáló szemek és ítélő elmék eleibe, hanem az én Istenben és az ő népében való igaz buzgóságomból.»⁴ Magyarai István az ország romlásairól írt könyve előszavában azt mondja: «Senki boszussagara nem irtam sem gyalazattýára, sem magam mutogatásomból, hanem bizonságom az Isten, hogy legfő oka az Istenec tisztessége es az Anyjaszentegyháznak haszna: Az vtan osztan [— új mozzanat még ebben a korban —] az mi edes hazankhoz es nemzetsegemhez való szeretetem.»⁵ Arra is van példa, hogy az író elhallgatja nevét, nehogy profán hiúság tapadjon hozzá: «Hogy pedig nevenem ide nem teszem — mondja egyik fordítónk — kegyes olvasó, azt félelemre ne magyarázzad, mert bizony, holdog volnék, ha szenvednék az igazságért, hanem azért cselekedtem, hogy nem kívánok világi ditsiretet, meg elégedvén azzal, ha ez kis munkám olvasása valamelly tántorgó lelki ismeretet mély álmából fölserkent.»⁶ Ez az asketikus fölfogás is a XVI—XVII.

¹ A külföldi irodalomra nézve vö. *Edward Youngs Gedanken über die Originalwerke* in einem Schreiben an Samuel Richardson, übersetzt von H. E. v. Teubern, hg. von Kurt Jahn (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, 60). Bonn.

² Szalaszegi György: *Hetetszaka Mindennapra meghirattatott imad-sagok*. Sicz 1593.

³ *Evangeliumok és Epistolák Tilenus német írásából*. Bártfa, 1616, ajánlás.

⁴ Selyei Balog István: *Temető kert*. Váradon, 1654.

⁵ *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Új kiadás (RMK) 27., 1911., 52. l.

⁶ *Catholicus válasz* . . Meisner Boldisár által H. n. 1690. (Előszó).

század, különösen a XVIII. század folyamán alakult át gyökeresen, de még a XVIII. század közepén is azt vallja egy német épületes könyv magyar fordítója, hogy «nem a nyelveket akarja ékesen szólásra köszörülni, sem a' füleket tsiklandoztatni: hanem a' szívet gyulasztani és az elme eleibe vastag falatokat szegdelni, mert nem is illik, hogy ott a' beszédnek tsinosságáról felettébb törődjünk, a' hol a' mennyországot keressük.»¹

Nem nézhetjük tehát pusztán az eredetiség és írásművészet szempontjából ezt a régi irodalmunkat, hanem foglalkoznunk kell gondolati tartalmával is, mert a magyar szellemi életnek kétszázados fejlődése van benne letéve. De régi irodalmunk egész szellemi tartalma csak akkor fog megnyílni a magyar történelem számára, ha annak legalább nyers philologiai rendszerezése és földolgozása megtörtént. Régi nyomtatott szövegeinkben a szavak súlyát és szellemtörténeti értékét mindaddig nem mérlegelhetjük, ameddig a származás, összetétel, eredetiség és fordítás legelemibb kérdései tisztázva nincsenek. Ismernünk kell a magyar szellemi élet írott emlékeinek mintegy az etymologiai szótárát, hogy gondolati tartalmuknak értelmezését megkísérelhessük.

Az alábbiakban régi irodalmunk egyik, a német irodalomtörténet körébe kapcsolódó részének philologiai rendszerezéséhez igyekszem hozzájárulni. Tovább akarom fűzni régi irodalomtörténetünk azon szárait, melyek össze vannak bogozva a korabeli német irodalommal. Régi irodalmunk francia, olasz, angol, különösen pedig a holland származású könyveinek nagy csoportjával szemben még teljes bizonytalanságban vagyunk: eredetüket, vándorútjukat nem ismerjük. A német származású művek már eddig is gyakrabban szerepeltek philologiai irodalmunkban, egyik részüknek, a világi tárgyú széphistóriáknak származása már többnyire tisztázva is van, míg a vallásos irányú munkák eredetéről csak kivételesen tudhatunk meg valamit. Kezdetleges kísérletem — sok régi és ritka könyv ma nehezen hozzáférhető — végleges megoldás helyett inkább csak rávilágít irodalomtörténetünk néhány szembetűnő hézagára — ezeket előbb-utóbb be kell tölteni, hogy régi irodalmunkban két század szellemi válságainak és diadalainak folyamatát fölismerhessük.

I. Imádságos könyvek.

Régi irodalmunk legolvasottabb és legkelendőbb termékei az imádságos könyvek csoportjába tartoznak. Ezek az épületes olvasmányok voltak e kor legkedveltebb népkönyvei: a magyar

¹ Arndt Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei. Jéna, 1741, 25. l.

irodalom első olvasóközönségének szellemi szükségleteit mindenekelőtt ezek a vallásos elmélkedéseket tartalmazó olvasmányok elégitették ki. Szellemtörténeti tanulságuk abban rejlik, hogy ezekben a könyvekben nyilvánul az irodalmi olvasmáhyra képes közönség legfontosabb, legégetőbb szellemi ügye. E vallásos elmélkedések mind egy középpont felé vonzódnak: a bűnök bocsánatáról szólnak, tanácsot, serkentést, vigasztalást szolgáltatnak és feleletet keresnek arra az egy kérdésre, mely a nagy vallásos átalakulások idején a maguk lelke üdvösségeért aggódó embereket mindenek fölött lekötötte: hogyan igazulhat meg Isten előtt a földi életében bűnös ember? A profán hívők számára írva, e népies olvasmányok kortörténeti bizonyságok értékével bírnak: bennök fejeződik ki a legteljesebben a XVI. és XVII. század embereinek vallásos lelki tartalma. Sehol másutt nem szólal meg oly megkapó közvetlenséggel a kor erős embereinek mély vallásossága, mint az *imádságban*. A vallásosság ebben a korban, mikor még oly szilárdan tudtak hinni és bízni és oly közel érezte magát az az ember a mindenség mennyei ősokához, a legerősebb életformáló hatalom, és ez a vallásosság sehol másutt nem kristályosodik oly egyszerűen emelkedett beszéddé, mint a mikor a XVI. századi emberek önmagukba merülnek és a láthatatlan világhoz szólnak. Az imádságokban és a vallásos énekekben élénk tárul a XVI. és XVII. századi vallásosságnak egész érületi tartalma; de ez a szellemi tartalom bennök egyúttal a legindividuaisabban és a legszemélyesebben fejeződik ki, azért a kor legigazibb *lírai* megszólalásai. Irodalomtörténetünk csupán a verses egyházi énekeknek juttatott helyet a magyar líra történetében, pedig ezekben a prózai imádságokban gyakran emelkedettebb és ritmikusabb a nyelv, cziczomátlanabb, dísztelenebb, de igazabb és melegebb a kifejezés, mint a formával ügyeskedő verses-rimes vallásos énekekben.

Az imádságokban kifejeződő vallásos áhitat nem mindenben vág össze a különböző felekezetek tudományos theológiájával és vallástételeivel. Miként a filozófia valamely kor világnézetéből fakad, annak logikai-fogalmi rendeződése és kifejezése: épúgy a dogmatika-theologia is a kor vallásos áhitatából meríti tartalmát és azt a dogmák fogalmi jelbeszédévé emeli. Azért igen töredékes és egyoldalú volna a XVI. és XVII. századi vallásosságról formált képünk, ha azt pusztán a korabeli theológiából ismernők meg, mint a hogy hiányos képünk volna a középkor világfölfogásáról is, ha azt pusztán Aquinói Szent Tamás filozófiáján át akarnók meglátni. Ha a népies-vallásos irodalmon és az épületes imádságos könyveken át ismerjük meg e kor lelki tartalmát, azt tapasztaljuk, hogy azok a nagy ellentétek, melyek az egyháznak és a különféle protestáns felekezeteknek dogmatikus kifejeződéseit egymástól mereven elkülö-

nítik, elmosódnak a laikus hívők tudatában. A templomok különbözők, de az emberek, a kik bennök megfordulnak, gyakran ugyanazok. A XVII. század legkedveltebb protestáns imádságos könyveinek anyaga nagyobb részben katolikus írók, sőt egy részben a reformáció ellen küzdő jezsuiták munkáiból vannak összeállítva.¹ Azt a nagy szakadékot, mely a régi egyházat e korban az új protestáns felelekezetektől leválasztja, szinte áthidalja e laikus épületes irodalom. A régi vallásosság százados ereje nem szűnt meg egy csapásra, mikor neveltjei protestánsokká lettek; a középkori áhitat nem veszett ki az emberek tudattartalmából a XVI. századi protestánsok körében sem, hanem elemei gyakran új burookban tovább élnek a profán hívők tömegeiben. Erre az eredményre jutunk, ha ennek az épületes irodalomnak vallásos tartalmát szétfejtjük, és ezt az eredményt megerősíti a XVI. századi protestáns, népies és épületes irodalom *formáinak* vizsgálata is. Pusztán irodalomtörténeti szempontból is, a középkori vallásos irodalom főbb típusainak folytatódásait látjuk a XVI. és XVII. századi protestáns irodalomban. Amint Luther zsoltóros énekei, az új vallásosság e leghivebb költői kifejezései, az egyház középkori himnuszait őrizték meg több-kevesebb módosítással az új vallásosság számára, úgy az egész protestáns épületes irodalom is, mely a német irodalomból e korban hozzánk került, egyenes továbbhajtása az előbbi század irodalmi hagyományainak.

A középkori irodalom hagyományaiból nőtt ki e kor épületes olvasmányainak két legelterjedtebb, legtermékenyebb változata, melyek közül az egyiket az *ars moriendi*, a másikat a *hortulus animae* névvel jelölhetjük.

Az *ars moriendi*-ről való elmélkedés volt a középkori áhitatnak és épületes irodalomnak hagyományos formája. A középkori vallásosságból fakadt ily természetű műveket, mint pl. Gerson: *De arte moriendi*, Jacobus de Clusa: *De arte bene moriendi* c. tractatusát a kezdő könyvnyomdászat fölkarolta és a XVI. században is újból és újból sokszorosította, jeléül annak, hogy ezek az elmélkedések a protestantizmus korában sem vesztették el vonzó erejüket. Codexirodalmunk egyes részletei, a *Példák könyvében* olvasható párbeszéd az Élet és Halál között vagy az *Elmegyek meghalni* kezdetű haláltáncz versezet a középkori irodalomnak ebbe az *ars moriendinek* vagy *cordialienak* nevezett körébe tartoznak. A halál volt mindenkor az emberi gondolkodásnak legerősebb hajtóereje. Az ókori gondolkodásból a későbbi épületes könyvek mindig azt a platonikus mozzanatot emelik ki, hogy a filozofia nem egyéb, mint a halálról való gondolkodás, «mellyet látot Sokrates is,

¹ Paul Althaus: *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur im Reformationsjahrhundert*. 1914.

ki nem annyira nyelvével, mint életével vala Philosophus: mert azt mongia, hogy az lélek akkor mégyen boldogul ki a testből, ha elsőben az Philosophia által az halál felől szorgalmasan gondolkodot.»¹ A pogány *euthanasiat* mégis bizalmatlansággal fogadják a keresztény metafizika-theologia képleteiben gondolkodó írónk: «ezt a meghalásnak szent mesterségét a pogányok ez előtt tellyességgel nem tudták, de még ma is elrejtve vagyon az, mind azoktól, valakik a mi Urunk Jesus Christust Idvezítőjüknek esmérni nem akarják.»² Nem nyugodhattak meg az ókori gondolkodás engesztelő halálképzeteiben, a fáklyát lefelé fordító vidámarczú gyermekfigurákban — nullique ea tristis imago — mert bennök nem volt a halál, keresztény értelemben, a bűn és bűnhődés nyomasztó érzésével összekapcsolva. A reformáció korában a halál nem a megváltó angyalnak, hanem a félelmetes csontváznak képét jelentette. «Mich nimmt oft Wunder — mondja Luther asztali beszélgetéseiben — was die Heiden bewogen, daß sie so schöne Dinge vom Tode geschrieben haben, weil er so grausam, gräßlich und häßlich ist... Denn die armen Leute (t. i. a pogányok) haben von ewigen Leben weniger denn nichts gewußt; wir wissens aber, noch fürchten wir uns und erschrecken so hart, wenn man uns vom Tode saget. Denn je größer Sünde, je grausamer der Tod ist.» A vallásosságból fakadó büntudat rajzolta a XVI. századi emberek halálképeibe az ijesztő vonásokat.

A XVI. századi protestáns épületes olvasmányokban megfigyelhetjük, hogyan élt tovább szinte középkori erővel, a protestantizmuson belül a középkori egyház asketikus, a földtől elvonatkozó és a mennyekbe vágyó életfölfogása. A XVI. század protestánsai lelkében is a földi élet egyetlen célja: a boldog halál. Az «e világi élet» csupán készülődés a túlvilági örök életre vagy pusztá szenvedés és bűn, melyből a halál jelenti az átmenetet a végtelen mennyei boldogsághoz. «A pogan bölchec eßt mondottác: Job volna, hogy az ember ingyen se születnéiec: avagy ha születetic, hogy legottan meghalna. E mondásra adot okot e világi nagy soc nyaualyá, mellybe forognac sinetlen az emberec.»³ Az egész XVI. századi épületes irodalom polyphon zenéje összeolvad abban az egy erőteljes hangban: «Ét mortuus est: Et mortuus est: Es meg hala: Es meg hala.»⁴

A XVI. századi életfölfogásnak ez az asketikus alaphangja magyarázza meg az *ars moriendi*-könyvek nagy kelen-

¹ Salánki György: Erasmus *Az keresztényen vitesseget tanító Kezben Viseleo Könyvecske*, 1627. 30. l.

² Pápai Páriz Ferenc: *Pax Sepulcri*.

³ Héltai: *Vigasztaló könyvetske* 1553, A z a. l.

⁴ U. o. C 5 a. l.

dőségét és szellemtörténeti jelentőségét is. A halálról szóló épületes elmélkedéseknek e korban más értelmök volt, mint a milyet ma tulajdonítunk az imádságos könyveknek. Mert a XVI. század profán embereinek fölfogásában a földi élet csupán a halálra való készülődés ideje, azért az *ars moriendi* könyvek e kor profán életbölcességének legteljesebb foglalata tartalmazzák. «Mert ennél drágább tudomány nincsen — mondja Heltai Gáspár — mint hogy ember boldogon tanuljon meghalni.»¹ Ezek az imádságos könyvek a kor életbölcességét foglalták össze és az élet berendezésének és irányításának módjáról szóltak, azért címükbe a halálra való készülés mellé odalopódnak: «miképen kellessék keresztien embernek *keresztieni módra elni* es ez világból bódogul kiimulni.» Az *ars moriendi* ebben a korban egyúttal *ars vivendi* is volt. Az élet tökéletes formáját ábrázolták, azért a XVI. században a legelterjedtebb népkönyvekké lettek. A biblia pauperum-ot a kornak csaknem minden neves írója gyarapította egy-egy könyvvel. Luther, Erasmus leírták elmélkedéseiket a halálra készülő életnek formájáról, a XVI. századi katholicizmus és protestantizmus temérdek *ars moriendi*t termelt a profán hívők lelki szükségleteinek kielégítésére.² A XVII. században még nagy keletje van e könyveknek. Nálunk csak a fölvilágosodás profán gondolatvilágában virágozott el régi irodalmunknak ez a legtermékenyebb műfaja.³

A középkori épületes irodalomnak másik tipikus formáját a *hortulus animaenak* nevezett vigasztaló könyvekben ismerhetjük föl. Ezeket az épületes olvasmányokat is szinte változatlan tartalommal a középkortól örökölte a XVI. századi irodalom: Luther hiába hadakozott ellenök, a német irodalomban igen gyakoriak, a legrégebb németnyelvű nyomtatványok sorában már találkozunk velök: a régi magyar irodalomban aránylag ritkábban fordulnak elő. Az *ars moriendi*k sötét rigorismusa mellé ezekben az olvasmányokban a korabeli vallásosságnak engesztelő, reményt keltő és vigasztaló mozzanatai vannak

¹ U. o. C 8 b. l.

² Néhány példa: Staupitz: *Ein büchlein von der nachfolgung des willigen sterbens Christi*, 1515; Weller: *Tröstung des sterbenden Menschen*, 1520; Joh. Odenbach: *Ein Trostbüchlein für die sterbenden*, 1535; Casp. Guethel: *Ein nützliche vnd gegründte lere vnd vndterrickt, wie christlich vnd selig zu sterben*, 1530; *Einfältiger Bericht, wie man sich in sterben nöthen halten soll*, 1532; Hans Zwicken: *Christlicher ganz trostlicher vnderrickt, wie man sich zu ainem säligen sterben beraiten solle*, 1545; Joh. Brentinus: *Wie man sich christlich zu dem sterben bereiten soll*, 1549; Walasser: *Kunst zu sterben*, 1572; Bellarmin: *De arte bene moriendi*, 1626 stb.

³ Utolsó XVIII. századi termékei: *Boldog halálnak hajócskája*, 1738; *Ars beata moriendi az az a boldogul való meghalás mestersége*, 1753; *A halálról való mindennapi emlékezés*, 1771; Bessenyei György: *A mi urunk Jézus Krisztusnak a halálról való gondolatok*, 1777 stb.

szavakba foglalva: a *consolatio*k irodalma ez a XVI. században. A vallásosságnak komorabb és merevebb paulinusi típusa, mely a halálról szóló elmélkedésekben megszólal, a *consolatio*kban kiegészül az áhítatnak azzal a gyengédebb és nőiesebb változatával, mely János apostol egyéniségéből kisugárzik. *Füves kertecské*nek hívják ezeket a gyógyító olvasmányokat, «mert mint az kis oruos kertecskebe, az betegnek, draga es haßnos Füueket Bedegetnec, és ößve törnec az oruosoc, nagy nehez faydalmu betegsegeknek meg gyogyitasara, Es mint az szept Leanzoc, szept es io illatozu viragokbol ekés koborokat kötöz-nec, az ő külsö ekessegekre: Igy ez kis könyvecskebölis, mind ekesseget, mind szepseget vehetz lelkedbe.»¹ Az épületes olvasmányok ez a típusa is sokáig tartotta magát a magyar irodalomban és még a XVIII. században egy-két melegsavú könyvvel gyarapodott.²

A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű imádságos könyvei a következők:

1. Johannes Spangenberg.

a) HELTAI GÁSPÁR: *Vigaztalo könyvecske keresztyéni intéssel és tanítással, miképen kelyen az embernek készülni keresztyéni es bodog e Világbol valo kimulásához.* Kolozsvár, 1553. (Borbély István, *Heltai Gáspár*, 1907. 21 l.; a szöveg és forrás kérdésével nem foglalkozik.)

A könyv minden valószínűség szerint Heltai egyik régiebb német nyomtatványának magyar fordítása. E nyomtatványnak azonban csak címe ismeretes, példány nem maradt belőle. Címe: *Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben. Gesammelt und zusammengesetzt aus christlicher Prediger Schriften. Durch Casporem Helth, Pfarherrn zu Klausenburg* 1551. Heltainak ez a német munkája egy elterjedt németországi imádságos könyvnek többé-kevésbé módosított kiadása. Először Szilády Áron vette észre (RMKT. VI. 331 l.), hogy «jóréshben Heltai forrása lehetett» a következő című német imakönyv: Spangenberg: *Ein neu Trostbüchlein für die krancken Und vom Christlichen Ritter*, Wittemberg, 1549. Az ilyen című könyv, amelyet Szilády idéz, Heltai keresett forrásának már egy késői, erősen eltérő, a szerző fiától származó, átdolgozott kiadása és nem lehetett Heltai közvetlen forrása. A közvetlen forrásra rátalálunk, ha a keresett könyvnek régiebb, Johann Spangenberg-től származó kiadásait vizsgáljuk. A legrégiebb kiadás, melyet ismerek, címében is csaknem szószerint megegyezik Heltai vizsgáló könyvével: *Ein new Trost büchlin, Mit einer Christlichen vnterrichtung, Wie sich ein Mensch bereiten sol, zu einem seligen sterben, jnn Fragstücke verfasset, Durch Joannem Spangenberg Prediger zu Nordhausen* — Wittenberg 1543 (Berlini kir. kv.). Az írói tulajdon XVI. századi fölfogására jellemző fényt derít, hogy Heltai csekély változtatásokkal, csak-

¹ Bornemissza Péter: *Vigaztalo Koenyvecske.* 1577. Előszó.

² Pl. Zsigrai Erzsébet: *Ió illatú rózsás kert*, németből ford., 1703.

nem változatlan címmel a maga nevéen adja ki Spangenberg könyvét «gesammelt und zusammengesetzt aus christlicher Prediger Schriften» jelzéssel. A könyv magyar fordításában is első személyben szól, mikor az eredeti szerző önmagáról beszél: «E drágalátos dolgokról bővebben irtam e kis könyvetskében» (A 2a l.); «a mennyiben tölem lehet, az Ur Istennee is kedueböl, rövideden öszve hozom egy kis formába mind eszt à drágalátos tudományt» (C 8 b l.), pedig Heltai magyar vígasztaló könyvecskéjében a nélkül, hogy régibb német kiadását ismernők, a wittenbergi imakönyv fordítását ismerhetjük föl. Johann Spangenberg, kinek hangja Heltain keresztül régi irodalmunkban megszólal, Luther kortársa, Luther környezetéhez tartozó prédikátor. Munkái a meginduló protestáns irodalom elterjedt, népszerű termékeihez tartoznak. (Jegyzékük Allg. Deutsche Biographie 35 k. 43—46. l. Herzog: *Realencyklopädie für prot. Theologie* 14. k. 467. l.; id. művéről Althaus id. m. 39. l.) Vígasztaló könyve compilatio, melyet különféle régibb épületes munkából szerkesztett össze. Hiszen maga is jelzi előszavában: «Es haben aber diese zeit daher, viel tapfter gelerte Menner vom sterben geschrieben, welcher Bücher, dieweil sie ein jederman nicht bekomen mag, habe ich etliche vbersehen, vnd diese kurtze vnterriechung draus genomen.» Könyve összeállításánál fölhasználta Luther: *Sermon von Bereitung zum Sterben*, 1519, Georg Spalatin: *Ettliche Christliche gebett vnd vnterweyssung ... Kurtzer außzug auss d. Martini Luther buchle*. Erfurt 1522, Kaspar Krantz: *Wie man den krancken vnd sterbenden menschen, ermanen, trösten vnd Gott befelhen soll, Das er von diser welt sälliglich abscheyde*. Strassburg, 1542. cz. művét és még néhány más épületes könyvet. Heltai vígasztaló könyvében tehát a kezdődő protestáns épületes irodalomnak egy tarka szövedékét ismerhetjük föl, s ezt Spangenberg szötte össze abba a tetszetős formába, melyben azt Heltai átvette. Spangenberg vígasztaló könyve a magyar irodalomtörténet szempontjából már azért is figyelemre méltó, mert benne megtaláljuk Heltai haláltáncz-költeményének és néhány kisebb versének teljes forrását. Heltai költeményei, miként a vígasztaló könyv többi szövege, fordítások, azért téves az az irodalomtörténeti beállítás, hogy Heltai «kedvvel művelte a halál költészetét» (Pintér id. m. II. 41 l.), hiszen ő csupán Spangenberg prózaszövegével együtt lefordította azt a pár verses betétet, melyet a német könyvben talált. A *Nem gondol a halál senkivel* kezdetű haláltáncz-költeménynek megfelelő német szöveget a késői kiadásból közölte Szilády (RMKT. VI. 331—32 l.); a régibb szövegből újra kiadta, Spangenberg könyvének beható ismertetése kapcsán, Hermann Beck: *Die Erbauungsliteratur der evang. Kirche Deutschlands*, I. k. 1883, 98—101 l. A *Három dolog kényoz engemet* kezdetű «pogány mondás» és ennek Luther kívánsága szerint módosított párja: *Víg vagyoc es nem szomorkodom* cz. vers világirodalmi elterjedéséről vö. Szilády id. h., Reinhold Köhler: *Kleinere Schriften*, 1900, 426—452 l. «*Mich wundert, dass ich fröhlich bin*». Heltai vígasztaló könyvének újabb kiadása Sicz 1593-ban jelent meg Manlius nyomdász előszavával. E kiadásról Szilády azt mondja, hogy «az aligha Heltai második kiadása, hanem külön fordítás», mert a *Víg vagyok ...* Luther féle sorok már nem fordulnak benne elő. Szilády gyanítása nyilván tévedésen alapszik, mert a nélkülözött vers ott van az

új kiadásban is a maga helyén, különben az egész új kiadás szószerint egyezik a régivel.

b) SIBOLTI DEMETER: *Vigasztaló könyvetske* (Galgócz, 1584).

Ez a mű a harmadik részében, «miképen tartsa magát az ember az halálnac oráiban», újból közli Heltainak Spangenberg-fordítását a haláltáncz verssel együtt. L. 2. c) alatt.

2. Michael Bock.

a) BALASSA BÁLINT: *Betegh Lelkeknek való füves kertecyke ... Mellyet Giarmathy Balassy Balint fordított Németből Magiarra az ő szerelmes szuleynek haborwassagokban való vigasztalására. Bock Mihály által szerzetett Nemeteöl. Krakkó 1572.*

E fordítás Balassa nevéen jelent meg, ezért életrajzi vonatkozása miatt már ismételten szóba került. A német eredeti szerzője, kit Balassi is megemlít könyvének címében, Michael Bock — Jöcher szerint — «ein Magister Philosophiae und Prediger zu Hagenau, woselbst er 1580 die Formulam Concordiä unterschied und 1590 ein *Würtz-Gärtlein vor die Krancken Seelen* edirte» (Allg. Gelehrten-Lexikon I., 1153. l.). Az 1590. évszám téves, mert Balassa fordítása már 1572-ben megjelent. Erdélyi Pál (*Balassa Bálint*, 1899. 51. l.) Jöcher alapján, de a nyílván téves keltezésre való tekintettel, évszám nélkül említi a forrást: «Bock Mihály német munkáját (*Würtz-Gärtlein vor die Krancken Seelen*) magyarra fordította s Krakkóban 1572-ben ki is adta». Czöbel Ernő és a többiek, kik e mű magyar fordításaival foglalkoztak, szintén nem határozták meg a német munkát (EPhK, 1910., 607. l.). A német munka, mely Balassa nevével fordításban megjelent, egyik ritka és kevésbé elterjedt XVI. századi német hortulus animae; címe *Würtz-Gärtlein Für die Krancken Seelen. Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden Durch welche die Seelen in allen jhren Kranckheiten vnd gebrechen erquickt vnd gelabt werden mögen. Sampt einem Tröstlichen vnterricht Wie sich ein Mensch in der Zeit der verfolgung oder Marter Trösten soll. Durch Michaellem Bock. 1562.* (Kis 8-r. drezdai kir. kvt.). Az előszóban elmondja a szerző, hogy a bünbocsátó jóságos Isten különféle gyógyszereket teremtett a beteg testnek, az égre kítűzte a gyógyító napot — de a beteg lelkek számára, a bünök ellen is orvosságot adott, még pedig: «kreftege vnd anmütige ärtzeneyen, als nemlich die heilige Schrift, das alte vnd newe Testament als einen schönen lieblichen Lustgarten der Seele. In welchem viel wolriechende wolschmeckende, heilsame Kreuter, Blumen vnnnd Früchte das ist viel liebliche heilsame Trostsprüche vnnnd Historien zu finden davon die Seelen in allen Kranckheiten vnnnd Nöten recht wol gelabt vnnnd erquickt werden können». Ennek a bibliára mutató előszónak megfelel az az erős bibliai szellem, mely ezt az épületes munkát áthatja. Ez jellemző vonása egyszersmind az első, közvetlenül Luthertől inspirált protestáns irodalomnak. Luther u. i. azt vallotta — és *Betbüchlein* 1522 könyvében ezt a nézetét teljesen ki is fejtette — hogy a lutheránus hívők első és legfőbb imakönyve a biblia legyen. Erasmus is a bibliai idézetekből szót *Ejaculationes*-ét azzal ajánlotta olvasóinak: «quod in ipsis verbis a spiritu sancto proditis lateat arcana quaedam energia

spiritus.» Luther ezért csak utasításokat adott az imádságra, de imaszövegeket nem írt, mert nem akarta, hogy formulák pusztá elmondása által tartalmatlanná váljék az Istennel való beszéd, mely csak szívből fakadó, rögtönzött szó lehet. Egyetlen imaszövegül a *Miatyánkot* fogadta el és a bibliában látta minden keresztény legjobb vigasztaló könyvét. Innen az a biblikus tartalom, mely az első protestáns vigasztaló könyvekben található. A hagenai predikátor imakönyve tehát izzig-vérig protestáns munka. Luther hitének azt a tartalmát ragadja meg, mely Luther *Freiheit eines Christenmenschen* cz. iratában mint «fröhliche botschaft» szólal meg — *in dulci jubilo, singet und seid froh* — ez a hang már Heltainak *Víg vagyok nem szomorkodom* versében is megcsendül. Az Istenbe vetett teljes bizalom jegyében van ez az imakönyv írva: a hagenai predikátor imádságaiból az az irgalmas, szerető, Krisztusért mindent megbocsátó Isten bontakozik ki előttünk, ki semmit nem kér tőlünk és mindent megad, kire teljesen rábízhatjuk minden bánatunkat; ezeket a fohászokat fordította Balassa «az ő szerelmes szwleynek haborwsagokban valo vigasztalására». Czóbel id. h. kétségbe vonta, hogy Balassa Bálint e fordítás szerzője. «Mellyet Giarmathy Balassý Balint fordított Nemetből Magyarra», olvassuk a könyv címlapján: ez eddigelé még mindig a leghitelesebb adat, melyet a fordítás eredetéről tudunk. Ez nem zárja ki azt — mint Czóbel véli — hogy Bornemissza Péter «együtt fordította Bock könyvét Balassával, lehet, hogy csak javította, átdolgozta Balassa munkáját» (id. h. 609. l.).

b) BORNEMISSZA PÉTER: *Vigastalo Koenyveczke, negy részbe*, Sempte, 1577.

E könyv mint Bornemissza *Négy Könyvetske az keresztényi tudományról* cz. művének negyedik része jelent. Czóbel Ernő ismerte föl benne Balassi fordításának újabb, bővebb kiadását (EPhK. 1910, 607. l.). Az ajánlásban olvasható «Im azért en-is, előb egy kis könyuetsket küldtem az it megkeseredet sziveteknec vigasztalására. Kit ez előt Füues Kerteczkenek is hiyttac.» A szöveg szószerint egyezik Balassa fordításával, de teljesebb, az előbbi fordításnak egy hiányzó fejezetét is pótolja.

c) SIBOLTI DEMETER: *Vigasztaló Könyvetske*, Galgócz, 1584.

A könyv címlapja hiányzik, Szabó Károly állapította meg szerzőjét és nevezte el ezzel a címmel (RMKT., 106. l.). Czóbel Ernő ismerte föl benne Bock művének fordítását (EPhK. 1910, 608. l.). A könyvnyomtató Manskovit Bálint azt mondja e könyvről, hogy benne «egy néhány ieles vigasztalo tanusagokat a' sz: Irasnak az Sibolti Demeter uram özsze szedte»; a munka ajánlásában pedig azt mondja: «Ez kis könyvetske is, melly az Szent Irásnac draga Vigasztalásával rakva, nagy könnyebsegre es vigastalására lesz minden megkeseredett olvasoknac kinec minden Czikele à szent Irasbeli bizonsaggal megerősitetett» (26. l.). Nem külön fordítás, hanem a Balassa—Bornemissza-féle szövegnek újabb kiadása.

d) SZALÁRDI MIKLÓS: *Az Istennek Kereszt-viselő hiveit az bekeseggel valo türesre indito kevés szamu vigasztalo szok*. Fejérvár, 1643.

Czóbel Ernő id. h. mutatta ki, hogy e könyv Bock művéből való fordításnak újabb lenyomata. Szalárdi Miklós csupán sajtó alá rendezte a

könyvet és maga is jelzi az előszóban, hogy a munka nem tőle való. Nemzetes Csejti Istvánné «kért vala arra igen szorgalmason, hogy ez nála irásban lévő könyvetskét, fáradságotat nem szánván, költséggel ki nyomattatnám» (a 4. l.). Szalárdi úgy látszik nem vette észre, mit ma könnyen megállapíthatunk, hogy ez az «írásban lévő könyvecske» Sibolti fennebb említett munkájának és a vele egyidőben megjelent *Lelki hartz* (Galgócz, 1584) cz. könyvének egy kevésbé módosított változata volt. Tehát ez az aránylag alig ismert, kevésbé elterjedt német vigasztaló könyv a XVI. századi magyar irodalomban négy fordító, ill. szerző neve alatt látott napvilágot: ez egyik jellemző tünete az irodalmi hagyományaink fokozatos kialakulásának.

3. —

FONS VITAE: *Az életnek kutfetje. Meliből folinak nag' böuseggel bizonyos igiretök a meg keserítöt szomorú szüveknek vigasztalására.* Debreczen, 1589.

A könyv forrása az előttem ismert legrégibb kiadásban a következő címet viseli: *Fons Vitae Ex quo Scaturiunt Suauissimae consolationes, afflictis mentibus in primis necessaria Joan. 3. Si Quis sitit, veniat ad me & bibat*, 1533. (Berlini kir. kvt.). Ugyanennek a könyvnek elterjedt német kiadása is van: *Brunnes des Lebens Und Quelle rechtes wahrhaftigen Trostes, für die angefochtenen betriübten hertzen. Johann. am VII. Wen da dürstet der komme zu mir und trincke. Nüremberg, durch Gabriel Heym*, 1555. (Berlini kir. kvt.). Újabb kiadások «Norimbergae J. Montanus et Utr. Neuber 1558; Magdeburgi 1580.» Az eredetire rámutattam EPHK. 1919, 94—95. l. A *Fons Vitae* akadémiai könyvtári példánya nem véletlenül van összekötve Balassa *Betegh lelkeknek való füves kertecskéjével*: ez a két könyv tartalmilag is összefügg egymással. A *Fons Vitae* tipikus képviselője a reformáció első idejéből való imádságos könyveknek: minden ízében biblikus, csupán a bibliából kiszedegetett idézeteket tartalmaz. Nem ima-encyklopaedia vagy formulare, hanem — Luther szellemében — csupán bibliai mondásokat ad az imára való készség fölkeltésére. A teljes hit által való üdvözülésnek ígéje ebben a könyvben is az életnek, boldogságnak és megnyugvásnak forrása: «megtalalod az Isten igeretinek igaz Kutfetiet, Es dragalatos Kincset: Meliből bizonios Vigaftalásokat vehetsz, Mikor az meg haborodot szomiuhozó Lelecel olvasod eszt. Annac okaért, Attyamfia Keresztien ember, Ved io neuen e munkat, kit ebben Miveltünc, a te Lelked üdvössegenec megemesretire». (Előszó.) E könyvek a protestáns hit első föllobbanásában mutatják a lelkeket, azért szellemi életünknek értékes, kortörténeti dokumentumai.

4. Johann Habermann (Avenarius).

a) SZALASZEGI GYÖRGY: *Hetetszaka Mindennapra meghirattatot imádságok, kik öszvö szerzetletenek, Auenarius Janos Doctor által.* Sicz, 1593 (Czímlapon sajtóhiba MDCXIII.)

E könyv az egyik legelterjedtebb protestáns imakönyvnek magyar származéka. Forrását a címben és pontosabban az előszóban jelzi: «Ez imadságos könyuechket, az iambor Istéfelő, es szent irasbeli Auenarius Janos Doctor, az Vitebergai achademiabā, az Sido nielunek tudomnianak

taneitoia, irta és aiálotta, à Saxoniai Augustus herczegnek» (A 2 b l.). Ez az «Auenarius Janos Doktor» Johannes Habermann (életrajza Allg. DB. I. 699 l. és Herzog-Hauck: *Reallex. der prot. Theol.* VII, 257. l.), ki egyideig a wittenbergi egyetemen a héber nyelvet tanította. Ő is, mint az előbb említett Johann Spangenberg, a protestáns prédikátorok első nemzedékének egyik kimagasló tagja; átéltve a reformáció küzdelmeit és a protestantizmus kialakulását, férfikorában lett Luther és Melancthon híve. Imakönyve, melyből az idézett magyar fordítás származik, tette nevét a protestáns világban ismertté. Először németül Wittenbergben jelent meg 1567-ben: *Christliche Gebet: für allerley Not und Stende der gantzen Christenheit außgeteilet auf alle Tage in den Wochen zu sprechen.* A könyvnek világirodalmi sikere volt és a régi protestantizmus klasszikus épületes könyve lett. 1575-ben latinra fordították, majd Habermann-Avenarius 1576-ban maga készített latin kiadást. Még a XVI. században egymást követték a latin verses átdolgozások, sőt a latinból visszafordított német kiadások (Strassburg 1577), majd alnémet, francia, szláv, holland és egyéb fordítások. (Vö. Cosack id. m. 259. l.) Szalaszegi — úgy látszik — ennek a nagyon elterjedt imakönyvnek nem az első magyar fordítója: «hallotam immar etzer — írja fordításának ajánlásában — hogy Magyar es tot nielureis fordeitottanak volna, de azok közzül megh chiak egi sem erközt az Istenfelő Magyar keresztien nepnek nieluön valo kereszttyen nemzet köze». Ma csak nehezen fogjuk megtalálhatni az imakönyvben azokat a hangokat, melyek a XVI. és XVII. századi embereket annyira vonzotta. A könyvnek nagy elterjedése abból magyarázódik, hogy az «együgyü emberek» számára íródott és már kisebb formája, áttekinthető beosztása folytán is mindenki számára nyitott könyv volt. A könyv Luther vallás-erkölcsi fölfogásához alkalmazkodik: imádságaiban lerajzolódik az a protestáns etikai fölfogás, mely az ember minden tevékenységére kiterjeszti az istentisztelet fogalmát és az egész hétköznapi, profán életet bevonja a vallásgyakorlat körébe. Habermann reggeltől estvéig imádsággal kíséri végig egy nap mozzanatait. Ezenfelül naptárszerűen, vasárnaptól szombatig a hét különböző napjaihoz igazodva, külön imaformularékat ad, más-más imádságokat különféle ünnepi alkalmak, különböző életviszonyok esethegei, és különböző társadalmi osztályok számára. Imádságos szava van lelkipásztorok, fejedelmek, házasok, gyermekek, sőt «uton és országokban iároknek» számára is. Ebben az épületes könyvben — összehasonlítva a régibb *Fons Vitae* típusához hasonló munkával — nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy a protestantizmusnak az idők folyásával mennyire meg kellett alkudnia azzal az ideális magasságú czállal, melyet Luther tűzött ki számára. Luther helytelenítette az imaformularékat, csupán a biblia szavaival akarta imádságra gyullasztani híveit — íme 1567-ben már egy teljes protestáns imaformularé fekszik előttünk. Az utána-imádkozás százados hagyomány volt, s mikor Luther a rögtönzött szabad szó kedvéért a formularékat el igyekezett tüntetni, az egyszerű emberek ajkán elakadt a szó, mert ők még nem tudtak a maguk faragatlan nyelvén a láthatatlanhoz szólni. A minta-imádságokra szükség volt, és Luther imádságra való utasításainak kései kiadásaiba is belopózott néhány kész imaszöveg. Habermann felújította a régi mintaimádságok hagyományát, e mintaimádságokat át- meg átszötte Luther

szellemében bibliai idézetekkel, és ezzel kora egyik szellemi közszükségletének tett eleget. A könyvnek e formulaeszerű jellegéből már kitetszik, hogy szerzője elhajlik a kezdő protestantizmus eszméitől és visszakanyarodik a régibb hagyományokhoz. Ez általános, tünetszerű jelenség a XVI. század közepétől kezdve a protestantizmus fejlődésében. Hogy ez a megfordulás mennyire tudatos, még jobban kiviláglik, ha a könyv formális beosztását figyeljük. Althaus (id. m. 96—98. l.) kimutatta, hogy Habermann egész könyvének naptárszerű és alkalmakhoz simuló beosztását szolgailag átvette Petrus Michaelis münsteri jezsuitának *Sexta honoris et exultationis ad Catholicorum devotionem exornandam et exhilarandam* Köln, 1561 cz. művéből. Habermann a jezsuita imakönyv szövegéből is sokat fölhasznált. Sokat merített a protestáns Michael Cölius: *Wie ein Crist Gott teglich dancken, seine sünde beichten, und beten sol* stb. Erfurt, 1556. hasonló természetű munkájából. Habermann imakönyve mégis igazi protestáns munka, mert vele Luther értelmében ki-ki a maga lelkipásztorja lehetett és a maga profán életét is vallásgyakorlattá avathatta. Ezek az imádságok egyszerűek, józanok, alaposak s nehézkesekek, de talán éppen azért, mert olyan darabosak és szárnyalás nélkül valók, voltak oly őszinték és igazak, a reformáció embereinek megragadó kifejezései. (Részletesen ír róluk Beck id. m. I. 270 és I. C. Cossack: *Zur Geschichte der ascetischen Literatur in Deutschland*, 1871, 259—262 l.). A magyar fordítás ez imádságoknak valamelyik latin kiadása alapján készült: «Deakból, Nagysagodnak kereseből, es költsegevel Magyarra fordeitottuk». A Habermanntól származó latin kiadások többnyire a *Precationes in singulos septimanae dies distinctae Latina conversa* címet viselik. Magyar fordításuknak mindenesetre más irodalomtörténeti jelentése van, mind az előbb említett könyveknek. Heltai és Balassa fordításai az esetlegesség jellegével bírnak. E fordítások a reformáció korának irodalmi forgatagából egy-egy esetlegesen kiragadott könyvet hoztak át a magyar irodalomba, azért a fordítás indítékát elsősorban a magyar íróban kell keresnünk. Szalaszegi fordítása más irodalomtörténeti elbírálást kíván, mert a fordítás indítéka ebben az esetben a német mű világirodalmi sikerében rejlik. A könyvek újabb kiadása Bártfán jelent meg 1602-ben (vö. M. Könyvszemle, 1890, 104. l.).

b) OSZTOPÁNYI PERNYESZI ZSIGMOND: *A' Kegyes Léleknek, lelki vigasztalást szerző Idvesség Paissa . . . Fordított Avenarius Janosbol.* Kolozsvár, 1676.

Haberman előbb tárgyalt imakönyvének ez az újabb magyar fordítása megint arról a vonzórőről tesz tanuságot, melylyel a német imakönyv a magyar olvasókat lekötötte. A reformáció első generációjának szellemi vetése milyen csudálatos szívóssággal élt tovább a legújabb időkig, annak jellemző példája ép ez a német imakönyv, melynek hazai német kiadásai a XVIII. sőt a XIX. századig elhúzódnak, vö.: D. Joh. Habermanns *Geistreiche Morgen und Abend-Gebete . . . Pressburg gedruckt und verlegt von Simon Peter Weber* (é. n. N. Muz. kv. t.) és *Dr. Joh. Habermanns Morgen und Abendgebete . . . Neu durchaus verbesserte und vermehrte Ausgabe, Pesth, 1865 Druck und Verlag des A. Bucsánszky* (N. Muz.

kv.). Osztópányi Pernyeszi Zsigmond Apafi Mihálynak udvarmestere volt. Fordításának udvari czeremóniás czíme is elárulja, hogy ő a XVII. század végi barokk stílusba öltöztette a reformáció első korából való darabos és nehézkes könyörgéseket. Fordításának előszavában menti a munkája fogyatékoságait, mert ő «soha a' tudományoknak csak kisebb részét (az Orthographiát) sem tanulta judiciommal» (A 7 b). A XVII. századi udvarok légkörére vall az a megjegyzése, hogy «sok szóval kellene nékem azt megmutatnom melly szükséges volna Politicus embernek efféle munkának, s' nagyobbaknak-is gyakorlása; de mivel tudgyák ezt értelmes Politicusok, elég erre ez az erősség: az én Uram Istenem adná minden Politicus Magyaroknak az ő Szent Lelkét, hogy lennének mind az Urnac Prophétái.»

5. Daniel Toussaint (Tossanus).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Tossanus, Leiki iskola*, 1600.

A fiatal Molnárnak ez az első fordítása nem jelent meg nyomtatásban, valószínűen kéziratban elveszett. Forrása volt *Betbüchlin oder Uebung der Christlichen Seel, Daniel Tossani. Hiebevor in Frantzösischer Sprach aussgangen, jetzt aber auf vieler Gottseliger Begeren durch den Autorem verteutsch, und in ellichen gemehret*. Oppenheim, 1586. Forrására és a francia eredetire rámutattam EPhK. 1919, 88—89 l. Vö. Fr. W. Cuno: *Daniel Tossanus der Älttere*. 1898. I. k. 113—116 l.

6. Joachim Beust.

a) MAGYARI ISTVÁN: *Ars bene moriendi. Az iol es boldogul valo meghalasnac mestersegeröl*. Sarvarot, 1600.

A könyv 28 b. lapján olvasható: «Mely tudomanrol, (tudni illic, hogy ez vilagi élet vtan immár többre vgyan semmi helye ne légyen az megtérésnec) last meg, vgyan ezen Beust Joachimot (kinec munkaya ez kis könyü mellyet in magyarra fordítottam).» A latin ajánlólevél is megemlíti, hogy e könyvet ezelőtt öt évvel — tehát 1595-ben — Joachim Beust írta és Magyarit azt Nádasdi Ferencz óhajára fordította magyarra. Ezen utalás alapján Ferenczi Zoltán írta le pontosabban az eredeti munka címét (Magyari István *Az országokban valo sok romlasoknak okairól*. Új kiadás, RMK. 27. 1911 10—12. l.). Joachim Beust a reformátoroknak már második, fiatalabb nemzedékéhez tartozik. Luther és Melanchton tanítványa volt, majd tanártársa lett a wittenbergi egyetemen. Imakönyvén meglátszik, hogy szerzője Melanchton humanisztikus protestantizmusában nevelődött: Czíme: *Enchiridion de arte bene beateque moriendi* 1592. E könyv a keresztyén életbölcesség foglalata. A protestáns ethika alapelvei rajzolódnak le benne a tudakosságának azzal a scolastikus módjával, melyet középkori íróinknál találunk. Minden élet-maximát példákkal és idézetekkel támogat és teljes érvényre juttatja a tekintély elvét: állításainak igazságát régibb tekintélyek hasonló állításának idézésével igyekszik bizonyítani. Különösen a szentírást idézi, mert «az sz. irással kel bizonyítani, mert ezek nélkül az bizonsagok nélkül, az mi tettzésinknek, és beszéllesünknek hitele nintsen, à mint Origenes mondotta, super Hierem. hom. I.» (Bv. l.) Meglepő azonban — és ez Melanchton protestáns humanizmusának hatása — hogy az

idézett bizonyító tekintélyek csaknem mind a «pogány bölcsek» sorából kerülnek ki. Görögökkel, rómaiakkal, Sokrates-szel, Platonnal és Ciceróval erősíti meg Beust a maga keresztény igazságait, mintha munkája a görög filozófiával akarna versenyre kelni. «Holott az egész Philosophia Plato bizonságtétele szerent semmi egieb ne légyen, hanem az halalrol valo gondolkodas, és az halalhoz valo készülés, és holo minden mesterseg nec tulaydon Parancholati legyenec, ezokaert, ez vilagbol valo io ki mulasrol, és bodog meghalasaról, (mely bizoniara, mesterségeknec mestersége, és tudomanioknac tudomanya) neminemü parancholatokat adok szemeitec eleibe, mellyec arra intöne, miképpen kellesséc a keresztýen ember nec, az ő eletét el rendelni, hogy ezból a tisztatalan világbol, iol és szentül, altal mehessen az menniey tiszta hazaba.» (56. l.). Különös ellenmondás ebben a könyvben, hogy a classikus tekintélyek folytonos idézése mellett Beust mégis kénytelen fenntartani keresztény dogmatikai álláspontját, hogy mind ez a pogány filozofia értéktelen, hitvány fegyver a Mors Imperatorral szemben. «Az Plato mondasa, Plutarchuse, Senecae, Ciceroe és egyéb bölts Doctorknac mondasoc nem vigaszalhatyac meg az lelket, mert az valosagos keserüsegekben, is az halalnac oraiabeli tusakodasban, semmi ereyec nints, hanem mint az füst esac hiiaban mulnac el. Mert miképpen hogy, az zauaros vizben meg ielent abrazatoc haboznac, és bizoniosképpen, s iol meg nem fogattathatnac, és ismertethet nec: azonképpen az Philosophusoc irasokból az örök elet bizonioson és tellyesképpen meg nem mutathatic, és ismertethetic.» (110 b. l.) A görög-római citatumok mellett szinte elvész két hivatkozás Lutherra (89. b. l. és 119. b. l.).

Beust, miként Spangenberg, verses idézeteket is szö a mű szövegébe többnyire a római vagy a görög költészetből; e verseket Magyar idömértékes metrummal magyarra fordította. (Kiadta Dézsi Lajos: IK. 1903, 467—74. l.). E versek között találunk néhány német eredetűt is, melynek forrása még tisztázva nincsen. A 46-ik lapon azt írja Magyar: «Idé valoc, Nemet nyelven való egy nehány szép imatsagok is, mellyeket igen édesseges verseckel irtanac egyebe, es en Magyarra forditottam, azoc közül első Eberus Pálé. Mellyet Lauterbachius Janos, az mikeppen Deac nyelvre forditot volt, en aszt igy forditottam.» A *Christus Király ember s Isten* kezdetű versnek, melyet fordított, német eredetije megtalálható Paul Ebernek

Herr Jesu Christ, war Mensch und Gott
der du littst marter, angst und spott

kezdetű költeményében (*Betliedlin zu Christo umb eyn seligen abscheyd*) vö. Wackernagel: *Das deutsche Kirchenlied* IV. Leipzig, 1874. 4. l. A költemény *Cithara christiana*, durch Johann Lauterbach 1585. 287. l. cz. munkán át jutott Magyarhoz. A «masodic ének Hermann Miklosé, mely az Deakbol Magyarra, ilyen keppen fordittatic: *Mikor a halnac oraya, El iö eletöl kihivya stb.*» Ez Nicolaus Hermann

Wann mein sündlein vorhanden ist
und sol faren mein Strassen
So gleidt du mich, Herr Jesu Christ
du wirst mich nit verlassen

kezdetű verse (*Ein schönes Lied, wie sich ein Christ in seinem letzten ende trösten . . . soll*) Wackernagel id. m. III. 1212. l. A harmadik ének, melyet Magyarai időmértékes versekbe szedett, Ambrosius Lobwasser (Wackernagel IV., 861. l.) következő kezdésű költeményének fordítása:

O Herr und Schöpfer, Jhesu Christ
der du der glaubigen heil bist.

b) ILLYÉSHÁZI GÁSPÁR: *Kezben viselő könyv. A' io és boldog ki-mulásnak mesterségeről. Melljett, Előszér Beust Joachim Deakul irt... Lelki keszületekre Magyar nyelvre fordított, es kibocsattatott.* Debreczen, 1639.

A könyv Beust id. művének újabb magyar fordítása, a fordításnak nyomtatását Laskai János «igazgatta». A fordítás ugyan Illésházinak önálló műve, de összevetve azt Magyarinak régebbi fordításával, kiderül, hogy Illésházi szem előtt tartotta ezt a régebbi fordítást, inkább ennek régiesebb nyelvét igyekezett simítani és modernizálni. A fordításhoz a kiadó, Laskai János terjedelmes előszót irt és a maga részéről is élesen szembeállítja «az világhi emberek» földi dicsőségét a mindent kiegyenlítő halál után következő mennyei örökérettel. Előszava a könyv tartalmához simuló, classikus reminiscenciákkal átszőtt fejtegetéseket tartalmaz s a maga módján kifejtí e kornak legnagyobb paradox igazságát: «Nincs nagyobb mestersegh, mint à Bodog Ki-Mulás.»

7. Jakob Zader.

MIHÁLYKÓ JÁNOS: *Az örök Eletnek szep es gyönyöruseges nyari üdeiről valo könyveczke... Az Szent Irásból vót vizagztalásocokkal meg erősítetet es igen haznos példákkal meg irattatot Zaderus Jacob által Nemet Nyeluen. Most peng az Magyar Nemzetnek vizagztalására Magyar nyelwre fordítatot.* Bártfa, 1603.

A fordító «az eperjesi magyar eklézsiának lelki pásztora» a wittenbergi egyetemen tanúlt (Zoványi: Theologiai Ism. Tára II. k., 386 l.). A fordítást — a mint maga mondja az ajánlásban — nem szánta a nyilvánosság elé, hanem in suum et suorum liberorum privatum usum akarta tartani, de pártfogójának, Drugeth Homonnai Bálint zempléni főispánnak óhajára nyomtatásba bocsátotta. A német eredetiről, melyet lefordított, egyébként nem nyilatkozik. A német szerző, kinek munkáját lefordította: Jakob Zader, Jöcher szerint «ein Theologus, studierte und lebte 1604 zu Wittenberg, kam hernach 1608 nach Zeitz und schrieb *Winterspiegel des zeitlichen und Sommerspiegel des ewigen Lebens*» (IV. k. 2136 h.). Mihálykó tehát az utóbbi munkát hozta át a magyar irodalomba. A mű pontosabb czíme a következő: *Sommer Spiegel, Des Ewigen Lebens, Welches nach den Zeitlichen angehen wird, so gewiß, als Sommer wird, wenn der Winter vergangen ist. An den Natürllichen zufällen Himmels vund Erden, Menschen und Viehes, Fisch vnd Vogel, Laubs und Grases, etc. Der lieben Jugend zu sonderlicher andacht mit schönen Figuren abgebildet vnd zubereitet Durch M. Jacobum Zaderum Pastorem der Kirchen S. Nicolai in Zeiths. Mit Churf. Sächs. Freyh. Wittemberg, Bey Paul Helwigen, Buchf. Anno 1611.* A hosszadalmas czím már bejelenti, hogy a könyv a túlvilági élet gyönyöreinek leírását tartalmazza, de az író képzelete a barokk

tudákosság és pendantéria nyügébe van fogva. Az egész munka erre az ősrégi, a fügefá kapcsán a bibliában található egyszerű hasonlatra van föl-építve «hasonlítván ez világi életet az Télhöz, és az következő örök életet az Nyárhoz (8. l.) — Meniuel dragab és böcsületesh az Nyár à Télnél, ennivel fellyül haladgya az örök élet ez világi idő szerint való életet» (7. l.). Ez a hasonlat százszor ismétlődik a könyvben s legkisebb vonatkozásáig ki van benne fejtve. E hasonlat fonálára anekdoták, legendás hagyományok, különösen pedig classikus írókból vett idézetek vannak tarka sorrendben fölfűzve, mind annak a bizonyítására, hogy a milyen bizonyosan eljő tél után a nyár, olyan bizonyosan eljő «ez világi élet» után az örök élet. A magyar fordító a német eredetiben található verses betéteket is versben ültette át magyarra s így néhány német eredetű verssel gazdagította a XVII. század eleji verses költészetünket. Pl.

Az szerencse változandó
Es nagy hamar bomlandó
Néha oly mint édes Atia
Es majd oly mint Mosthaanya.

Az adomák és elbeszélések, melyek e könyvben el vannak szórva (pl. Polycrates gyűrűje, 45—47. l.) külön összehasonlító földolgozást kívánának.

8. Martin Moller.

a) ZOLYOMI PESINA BOLDIZSÁR: *Manuale, az az Kezben hordozó könyvetske, Keresztekkel es Imadsagokkal tellyes: az mellyekben Idvösseges es igen szükséges elmélkedések is vadnak, miképpen kellessék Keresztien embernek keresztiéni módra elni es ez világból bódogul küi málni... Czeh es Német nyelvből Magyarra fordítatott es bizonyos részekben foglaltatott.* Lőcse, 1614.

Zolyomi az előszóban azt írja: «ez okból magamat reia hírván, akarám ez hasznos es sok fő tudos emberektől ajánlattatott könyvetskét Német es Czeh nyelvekből, az Nagysagod kegyelmes kívánsága szerént, Magyarra fordétanom (Dedicatoria) — de milyen könyvet fordított le cseh es német nyelvből, azt el nem árulja. Pedig ez a «sok tudos emberektől ajánlattatott könyvetske» a XVI. század egyik leghatásosabb *ars moriendije* volt, még czíme is pontosan megegyezik Zolyomi fordításával: *Manuale De Praeparatione ad mortem Heylsame vnd sehr nutzliche Betrachtung Wie ein Mensch Christlich leben vnd seliglich sterben sol. Gestelt durch Martinum Mollerum.* Görlitz, 1593 (újabb kiadás: Görlitz 1608 berlini kir. kv.). Ezt az épületes könyvet behatóan ismerteti Beck id. m. 262 s köv. l. Moller munkája sokban hasonló Beust előbb tárgyalt kézikönyvéhez, úgylátszik, ennek hatása alatt keletkezett. Szintén át van szöve classikus reminiscentiákkal, csakhogy rendszeresebb is, tudakosabb is, mint Beust műve. Ő is a classikus ókor íróiból merít érveket a túlvilági élet örökkévalóságának bizonyítására, de ő is kiemeli, «mivel hogy ő nékiek soha igaz hitők, sem à Szent Lélek Istennek geriesztő aiandeka, sem álhatatos remenségök nem volt, Ezokaer effele magoktól talalt bizodalom igen gyenge, erőtlen es ketseghen esssel rakva volt ő benne» (C. 2 l.).

b) PÁPAI PÁRIZ FERENCZ: *Pax Sepulcri Azaz: Idvesseges és igen szükséges Elmelkedes arról, miképen kellessék Embernek mind keresztyenül élni, mind pedig idvességben meghalni. Német Írásból szedegettetett...* Kolozsvár, 1698.

Dézi Lajos P. Páriz Ferencz életrajzában (*Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*, 1899) e könyvről azt írja: «két év mulva (1698) németből dolgozott át egy művet: a Pax Sepulcri című vallásos elmékedéseket a boldog halálról» (279. l.). Pápai Páriz az előszóban nem említi meg, miféle német írásból szedegette ezt a könyvet. Ha könyvét Zólyomi előbb tárgyalt munkája mellé állítjuk: a két mű szövegének mondatról-mondatra való egyezése kétségtelenné teszi, hogy itt egy újabb magyar Moller-fordítással van dolgunk. Pápai az előszóban azt sem említi meg, hogy ezt a «német írást» már más ő előtte magyarra fordította. Nem is érthető, mit jelentsen a könyv címlapján a «kised hordozható formába szorított» jelzés, hiszen Moller és Zólyomi «manuale»-ja a *Pax Sepulcrinál* kisebb formátumú «kezen hordozo könyvetske» volt. Pápai Páriz az ajánlásban a könyvet «e 'materiáról való munkám»-nak, magát a könyv «authorának» mondja — ez is azt bizonyítja, hogy ebben az időben még nem alakult ki a szemlemi tulajdonnak mai fölfogása. Pápai tanulságos előszót írt a könyvhöz: ebben az előszóban már a fölvilágosodás XVII. századi hírnökeivel találkozunk.

9. Johann Gerhard.

a) ZÓLYOMI P. BOLDIZSÁR: *Ötven Szentseges Elmelkedések... az Haldburgumi D. Gerhard Jan: Deák irasából Magyarra fordítottak.* Bártfa, 1616.

E fordítás által megszólal régi irodalmunkban a XVII. századi protestáns orthodoxia legtekintélyesebb dogmatikusa Johann Gerhard (vö. J. E. Gerhard: *Handbuch der Glaubenslehre Johann Gerhards*, 1906. — Ernst Troeltsch: *Vernunft und Offenbarung bei Johann Gerhard und Melancthon*, 1891. — Renatus Hupfeld: *Die Ethik J. Gerhards, zum Verständnis der lutherischen Ethik*, 1908.). Ez a műve, melyet Zólyomi Boldizsár fordított, Gerhardnak első fiatalkori, épületes könyve; rajta a XVII. századi misztika német apostolának, Johann Arndtnak erős befolyását ismerhetjük föl. Címe: *Meditationes Sacrae* (1606), újabb kiadásokon, melyek alapján a magyar fordítás is készült: *Meditationes Sacrae ad veram Pietatem excitandam, Lipsiae apud Johannem Fridericum Gleditsch*. Érdekes jelenség, hogy a protestáns neoscolasztikának ez a hirdetője, épületes könyvében teljesen meghódolt a reformáció előtti misztikának, az igazhitéség biztonságával áthatott érzelmős imádságai révén misztikus körökben is kedvelt íróvá lett. A Jézus szerelmére áhítózó fohászait, melyek látszólag kerülnek minden logikai szerkezetet, a magyar fordító azzal vezeti be: «én ezt az munkát nem affele magam hányó hízelkedőkért, sem valami bölts és ékessen szóló Philosophusokért: hanem az együgyű, és felfuakotságtól távol iaró keresztyenekért, úton vizen iárokert, török fogságban, és egyeféle fogjakozásban szomorkodó emberekért vettem fell.» (B. l.).

Johann Gerhard elmékedései a protestáns épületes irodalom fejlődésének azt a kései fokozatát jelzik, mikor az már teljesen át- meg át van

hatva a katolikus vallásosság elemeivel és nem csupán formájával, hanem tartalmával is minden ízében összekeverődött katolikus épületes irodalommal. Johann Gerhard, utána Johann Arndt, a katolicizmus föltámasztását jelzik a protestantizmus körén belül.

b) ZOLYOMI P. BOLDIZSÁR az előbbi mű folytatásaként kiadta *Ez második könyvecske Kegyes és keresztién életnek négy rendbeli gyakorlását szép Isteni imádságokban foglal magában... Mostan vyonnan az Haldburgumi D. Gerhárd János irásából Magyarra fordítatott.* (Az előbbi művel együtt jelent meg.)

Johann Gerhard előbb idézett művéhez a késői kiadásokban rendszerint hozzá van csatolva egy másik műve, melyet Zolyomi lefordított: *Exercitium Pietatis Quotidianum Quadrupartitum, Peccatorum Confessiones, Gratiarum Actiones Precationes et Obsecrationes complectens.* (Első kiad. 1612.) Ezt a könyvet is fölkarolták a későbbi pietisták. Zolyomi fordításának újabb kiadását a pietista Aach Mihály tette közzé: *A' kegyessegnek Mindennapi Gyakorlása... megmagyaráztatott Zolyomi Bölcsartól és most Sok vétkékből megtisztított és kiadatott.* Bártfa, 1710. Ezekben a könyörgésekben is megtaláljuk ugyanazt a fokozott supranaturalismust, ugyanazt a megalkuvást nem tűrő igazhitőséget és idegenséget a profán világgal szemben, mely a prótestantizmust XVIII. századi pietista kialakulásában jellemzi.

c) MADARÁSZ MÁRTON: *(Kegyes élet gyakorlása. Irta Gerhard János.)* Az egyetlen csonka példányról vö. Szabó Károly: *Könyvszemle II, 1886, 8—9 l.* A könyv Szabó Károly föltevése szerint újabb Gerhard János fordítás.

10. Hans Fries (Frisius).

a) *(Frisius Jakab János. Különb-különbféle Elmélkedések és Könyörgések. Tigurum, 1605.)*

A könyvnek címlapja nincsen. Egyetlen csonka példánya a Teleki könyvtárban lévén, e munka viszonyát az alábbi fordításhoz nem tudtam megállapítani. Vö. Szabó Károly RMK. I, 184. l.

b) SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Imádságos Könyvecske... Mellyet Magyar nyelven vyonnan bocsátott ki.* Heidelberg, 1621.

A könyv viszonya az előbbi fordításhoz és az eredetihez ismeretlen. Vö. EPhK. 199, 91—92 l.

11. —

Poenitentianak tüköre. Egesz elete és poenitentia tartása; s megterese az szent Maria Magdolnanak, és az ő attyafianak Marthanak; mely fordítottat Németből Magyarra mostan elsőben. Bártfa, 1626.

Nem tudjuk, ki volt az a «keresztyéni lélek,» kinek ezt a fordítást köszönhetjük. A könyv Mária Magdolna és Mártha történetét mondja el; «én is jónak ítéltém — mondja az ismeretlen fordító — hogy az ő életeket az Szent Evangeliomból és szent jámborok irásából Historia szerént előszámlálljam, és Magyarra fordicsam, hogy ennek olvasása és elmélkedése nagy habnára légyen az keresztyéneknek.» A könyv német eredetije ismeretlen.

12. Erasmus.

SALÁNKI GYÖRGY: *Rotterodami Rézmánnak Az keresztényen vitességet tanító Kezben Viseleo Könyvecskéie. Mellyet mostan uyonnán Deákbul Magiarrá fordítot es hazaiához való szeretetibül közönsegesse töt.* Lugdunom, 1627.

Erasmus *Enchiridion militis Christiani* 1503. magyar fordítása ez a könyv. E világirodalmi mű a XVI. század elejének lappangó szellemi tendenciáit fejezi ki klasszikus formában. Erasmusnak «mi voltarul, ugi vagion, hofi it nem akarok szollani,» mondja előljáróban a magyar fordító: én sem akarom ehelyütt e gazdag tartalmú munka tartalmát fölfejteti, mivel erre másutt lesz alkalmam. Salánki György nem tartozik a magyar erasmisták első nemzedékéhez: az ő útja a németalföldi stoa-renaissance-on, Justus Lipsiuson át vezetett a keresztény-humanizmus nagy bölcséhez. Tudatában van Erasmus műve nagy jelentőségének és világirodalmi elterjedésének: «mind eletiben, mind pedig immar halala után egy néhány izben ez könyvet Deak nyelven, külömb-külobm helyeken kibocsátották. Söt immár egyeb nyelvekennis olvassák» (4. l.). «Németre Deakból ezért fordítatot — olvassuk a könyv más helyén — mert ugiis szükseges volta kevantatot.» Salánki ismeri a könyv német fordítását. Fordítása után néhány év mulva a könyv nálunk is megjelent latinul: *Erasmii Roterodami Enchiridion Militis Christiani, a Jacobo Schnitzlero*, Szeben, 1668. A vitélő keresztény képének irodalmi vándorútjáról vö: Erich Schmidt: *Der christliche Ritter. Charakteristiken* II, 1912³ 1—22 l. és Heinrich Bergner: *Der christliche Ritter in Dichtung und bildender Kunst. Zeitschrift für Bücherfreunde* 1915, 237—268. Valóban meglepő, hogy Salánki György munkájáról a magyar irodalomtörténetek nem emlékeznek meg.

13. Josquinus Betuleius.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Discursus De Summo Bono, az legfőbb iorol, Ennek előtte Josquinus Betuleius által Hannoviaban bocsátatott ki. Mellyet mostan némellyeknek kérésekre Magyarrá fordítot.* Lőcse, 1630.

A könyv eredetijét és annak magyarországi német kiadásait behatóan ismerttettem EPhK. 1919, 93—94. l. Molnár valószínűleg ezt a német kiadást használta: *Discurs von dem höchsten Gut, welchem die Welt zu allen Zeiten mit Ernst und Fleiss nachtracht, Sonsten wegen Exempeln gantz anmütig und nützlich zu lesen. Vor diesem under dem Titel eines Weltspiegels im Truck aussgangen: An jetzo aber aust fürnemer guthertziger Begehren von neuem übersehen und männiglich zu gut an Tag geben. Durch Josquinum Betulejum.* Hanau (é. n.). A tárgy, mely e könyv útján irodalmunkba került, gondolat történeti jelentőséggel bír: a «summum bonum» gondolatát, a mely végig kíséri minden filozofia és vallás fejlődését, látjuk benne a XVII. századi vallásosság szempontjából kifejtve (v. ö. *Das höchste Gut*: Herzog-Hauck: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* VII, 257—266 l.).

14. —

SÁRKÁNY GYÖRGY: *Az idvösseges kimuláshoz való készületnek tudománya. Németből fordítatott Sárkány György által: Es meg jobitatot Vidos Lenard Galgoezi Pradikator által.* E fordítás Sibolti Demeter: *Lelki Hartz*, Fejérvár, 1632 B 11 lapján kezdődik.

A könyv párbeszéd formájában van írva: «beteg ember között, és az késirtő között való vetekedés, melyben előszer a Predikátor szól, és az beteget vigasztallya. Az után az ördög számtalan dolgokkal ötet késirgeti, de Isten hitiben meg erősíti.» Forrása ismeretlen.

15. Philipp Kegel.

a) DEBRECZENI PÉTER: *Tizenkét Idvösséges Elmélkedésec . . . mellyec elsőben Philep Kegelius D. által deakul irattattac, mostan pedig magyar nyelvre fordittattac.* Lugdunum, 1637.

Debreczeni Péter az ajánlásban pontosabban jelöli meg fordításának viszonyát forrásához: «fel tevéem Kegelius Philep Doctornac soc nevezetes Paterekből, ugy mint: Agostonbol, Anselmusbol Taulerusbol, Hieronymusbol és többiekből egybe szedegettetet és csac mostan uy formaban ki bocsatot elmelkedésekből allo szép ahittatos könyörgő könyvet hogy magyarul forditanam, tudvan azt, hogy deac nyelven ez könyv igen szűc volna es ahol volna is nem mindenece érthetnec meg, effelet minden nemzetec az ő tulajdon nyelvec szerint buzgosagossabban és nagyob ahitatossaggal adhatnac be az Vrnac az ő könyörgéseket.» A XVII. századnak egyik legelterjedtebb és legérdekesebb épületes műve került ezzel a fordítással régi irodalmunkba. A magyar fordítás a latin szöveg alapján készült. Címe: *Spirituales Meditationes ex S. Patrum Monumentis desumptae. Qui continent Conditionis humanae miseriam descriptionem. Simulq: exhibent, Remedia Salutifera contra Septem Peccata Mortalia. Deniq. exponunt Quomodo consideranda sunt quatuor Nouissima, Nempé Mors, Infernus, vltimum Judicium & Vita coelestis, Ad illustrandam gloriam Dei & animarum salutem promouendam per Philippum Kegelium.* Lvbecae. In Officina Johanni Balhornij. Anno 1602 (berlini kir. kv.). Philipp Kegel a középkori misztika felé visszahajló XVII. századi protestáns áhitatnak egyik jellemző képviselője. Azon az úton, melyet Habermann és Joh. Gerhard művei jeleznek, ő elérte a végpontot: imakönyvét pusztán katolikus épületes művekből állította össze (vö. Althaus id. m. 101—103. l.). A szöveg philologiai szétfejtése különös fényt vet erre a nagyon népszerű compilatorikus imakönyvre — forrásai Kempis Tamás: *De imitatione Christi*, az Augustínusnak tulajdonított *Soliloquia*, a *Meditationese* és *Manualeja*, Canisius jezsuitának többször magyarra fordított imakönyve, különösen a németalföldi Verrepäus (Verryppen) iskolamester katolikus imakönyve: *Precationum piarum Enchiridion. Ex Sanctorum Patrum et illustrium tum veterum tum recentium auctorum scriptis et precationum libellis, diligenti cura, studio et labore . . . concinnatum.* Antverpiae 1567. A források összehasonlításából kiderül, hogy Kegel milyen ügyesen kompilált és miként tudta a katolikus imakönyvekből összeválogatott szemelvényeit protestáns mezbe öltöztetni. A protestáns hit dogmatikus alapjait csaknem szétfeszíti elmélkedéseiben

a vallásos érzelmeknek subjektív föltörése. A misztikának és a Jézus-szeretlemlernek mindig változatlan képei adják meg vallásosságának tartalmát, azért is méríthetett oly bátran a középkor egyházi íróiból, különösen Taulerből és ezért terjedhetett el könyve katolikus olvasók között is. A pietizmus, mint magához hasonló, karolta föl Kegelnak az érzelmi vallásosságban gyökerező elmélkedéseit. Épületes könyvét behatóan ismerteti Cossack id. h. 265—270. l. A magyar fordítás a latin szöveget tartja az eredeti szövegnek: Kegel valószínűleg latinul írta meg könyvét, de előbb a német átdolgozását bocsátotta ki nyomtatásban. Műve mind a két nyelven sok kiadást ért, e kornak egyik világirodalmi terméke lett, melyet csaknem valamennyi európai nyelvre lefordítottak. Jellemző a könyv nagy elterjedésére hogy nálunk latinul is megjelent: *Duodecim Piae Meditationes... Per Philippum Kegelum Cruciferum. Impressum Leutschoviae* 1679. Debreczeni fordítása nem ragaszkodik szószerint az eredeti szöveghez. «Az könyvnek fordításában pedig az magyar nyelvnek tulajdon folyasira vigyaztam, es hogy az szollasnac formai az könyörgőkben buzgosagot inditananac egyedul azon voltam, soc helyen bővitettem, soc helyen viszont röviditettem, sokaknak helyekben másokat helyhez tettem, effelet mindente elmelkedest külön ahoz szabot enekkel rekesztettem be» (Előljáróbeszéd). Debreczeni fordítása utóbb újabb kiadásokban jelent meg, jeléül annak, hogy a magyar olvasók is megkedvelték ezt a népszerű német épületes könyvet: előbb Bártfán 1639-ben, aztán «Ulmaban, Gorlin János által 1653»-ban — ez nem új fordítás, mint Szabó Károly jelzi (RMK. I. 371.) hanem Debreczeni fordításának átdolgozott kiadása — utóbb Löcsén 1668, 1704, Szathmári Pap Sándor átdolgozásában Kolozsvárott 1739-ben és «Kolozsvárott Páldi István 1764. Eszt.» jelentek meg az újabb kiadások.

b) LASKAI JÁNOS: *Egy néhány Ahítatos Buzgo Imadsagok; mellyeket Kegyelius Filep Elmelkedesiből szedegetet és Magyarra fordított. Masod-szori Nyomtatás*, Debreczen, 1651.

Laskai János csak néhány szemelvényt fordított le Kegel *Meditationes*-éből. «Semmit ez Imadsagokhoz magamtul nem adtam — mondja előljáróban — egyebet az Ur Vacsorájához tartozó rövid készületnel, és az gyengeket megbotránkozthatato két nehezsegeknek megfeytésénél».

16. Andreas Musculus.

a) MIHÁLYKÓ JÁNOS: *Keresztyeni Istenes és áhítatos Imadsagoc, Ez mostani nyomorúlt és veszedelmes időkbén, minden keresztyén és Istenfélő embernek föltte szükségesek és hasznosoc*. Csepreg, 1630.

Farkas Imre könyvnyomtató írja az ajánlást és benne megemlíti, hogy «ez szép Imadsagoc könyvecskét (mellyet ez előt egy néhány esztendőkkel Mihályko Janos az néhai Epperjesi Magyar Praedicator dedicált volt Thurzó György Groffné Asszonyom ő Nagyságának) magam költségén az Nagyságod neve alat kinyomattam egynehany szép Isteni Dicseretekkel és Enekeccel egyetemben» (Szabó RMKT., 262 l.). A könyvnek eredetije Északnémetország reformátorától, Andreas Musculustól való (Richard Grümmer: *Andreas Musculus, sein Leben und seine Werke*, 1912). Ennek a termékeny protestáns írónak egyik legelterjedtebb műve latin nyelven írt imakönyve,

mely több kiadásban terjedt el. Czíme: *Precationes ex veteribus Orthodoxis Doctoribus. Ex Ecclesiae Hymnis & Canticis. Ex Psalmis denique Davidis collectae & in certos locos digestae per Andream Musculum Doctorem Wittembergae in Officina Haeredum C. Rhau An. 1562* (berlini kir. kvt.). Az első kiadás más czímen 1553 ban jelent meg. Ez az épületes könyve ugyan későn jutott be a magyar irodalomba, de a német épületes irodalomban ez a munka kezdeményezte — Avenarius, Kegel és Gerhard előtt — a középkori misztikának föltámasztását a XVI. századi protestantizmus körében. Musculus, bár buzgó reformátor volt, tudatosan visszatért a középkor nagy tekintélyeihez s ez a körülmény művének különös szellemtörténeti jelentőséget ad. Imakönyve német kiadásának (*Betbüchlein*, 1559) előszavában okát adja annak, miért fordul vissza az elhagyott hagyományokhoz — magyarázata megérteti velünk azt az erős katolikus hatást, melyet ebben a korban a protestáns imakönyvek nagyobb részében föltalálhatunk. «So muss ich für mein person bekennen — mondja Musculus és ezekben a szavakban meghalljuk a reformáció első lelkesedésének ellobbanását követő mélységes depressiót — halt auch, das mir in dem niemandt wird vnrecht geben, wer der sachen erfahren, das in den lieben alten Lehrern vnd Meistern, da die welt noch nicht so sehr mit bößheit vnd sicherheit vberfallen, als leider jetzunder, ein brünstiger, ernster vnd hefftiger geist gewesen, als eben jetzundt in vns. Vnd derwegen vns nicht dürffen schemen, jhnen den rühm vnd ehr zu geben, vnd vnser andacht mit jhrem feuer anzünden — Ob sie nicht mehr marck vnd safft in sich haben, als wir jetzunder bey vns befinden, wie vermeldet, das wil ich einen jeglichen lassen in sich selber vrtheilen vnd richten, so diese Gebetlein wird zur hand nehmen, vnd sich darinne ein wenig vmbsehen» (vö. Althaus id. m. 81. l.). Musculus visszatért a régi szentatyákhoz, mert igazabb keresztényeknek tartotta őket kicsinyes kortársainál. Könyvének legnagyobb anyaga Augustinusnak tulajdonított *Soliloquiá*-ból, a *Meditationes*ből és *Manuale*ből kerül ki — Luther is Augustinust tartotta az «igazhitű szentatyának» — nagyobb fejezetek Szent Jeromos élete végéről szóló tudósításból, Ambrosius, Origenes, Cyprianus, Dionysius és Szent Bernát műveiből mentek át a protestáns imakönyvbe. Musculus bátran meríthetett az egyház nagy tekintélyeinek szellemi kincsestárából, a nélkül, hogy protestáns igazhitűségét kockáztatta volna. Hogy e kölcsönzések nem csak formai természetűek, hanem tudatosan a tartalomra is vonatkoznak, arról meggyőzhetnek saját szavai is: «Aus der vrsach auch habe ich diese Gebetlein fast zum meisten theil aus den Alten genommen, vnd wiewol ich nicht jhre wort gesetzt, habe ich doch jhren gedancken gefolget, und diese Gebetlein also angestellet».

b) KECSKEMÉTI SÁNTA JÁNOS: *Szép es aytatos Imadsagos Könyvecske az régi Írás magyarázó Doctoroknak és Sz. Attyáknak főképpen pedig a sz. Agoston Doctornak írásaiból egyben szedegettetett és szép rendben helyeztetett Andreas Musculustól. Magyarra pedig igéről igére fordittatott.* Lőcse, 1640.

A magyar fordító Wittenbergben és Heidelbergben tanult s valószínűleg már Németországban ismerkedett meg Musculus közkedvelt épületes könyvével. A fordítás mibenlétéről a következőkép számol be: «Azok közül nem

utólsob ez az tudos, bölcs Istenfelő Keresztyén Doctor Andreas Musculus, ki nagy szorgalmatossággal, vigyázással és gondal, az régi szent irás magyarázó Doctoroknak, és szent Attyáknak irásokból, de főképpen az szent Agostonnak irasából, ezeket az könyörgéseket, adván hozzá némely helyeken Hymnusokat és Psalmusokat is az könyörgéshez illendőket, ki szedegette és bizonyos regulákban, az időknek és embereknek állapottyokat megh tekintvén, rendelte. Kik között noha egy-nehányat, Mihalko Janos Epperiesi Magyar Praedicator fordítot magyarrá: de mivel hogy az Doctoroknak nevet kiknek irásokból Andreas Musculus szedegette, és az helyeket-is, kit kiből, és honnan, el hatta: annak-felette, hol együt, hol másut nyult hozzá, nem olyan rendel mint attól a jámbortól megiratot. Annak-okáért, én Christusnak méltatlan szolgálja, az én Istenemtől ennékem adattatot kicsiny ajándék-szerént, azt a könyvecskét (csak azok között némelyleket kiket Mihalko Janos meg fordítot, el hagyván, ne láttatnám ugyan azont mondani, vagy írni,) ígíröl igire magyarrá fordítottam, Andreas Musculus helyeztette, rendeltem és állottam» (B 5—6 l.). A könyvben több verses betétet találunk, azért a magyar verselés története szempontjából is figyelemre méltó emlék.

17. Daniel Sennert.

MADARÁSZ MÁRTON: *A jó, öreg, kegyes élet és boldog halál modgyáról. D. Daniel Sennert Elmékedései Mellyeket a' keresztyénnek épületeért deák nyelvből magyarrá fordítot. Lőcse, 1643.*

Könyve előszavában a fordító jelzi, hogy az élet célja «bene beateque jól és boldogul meg-halni, amint e' könyvecskében a jó emlékezetű Dániel Sennert a Vitebergai Akademanak hajdan fő Medikusa, Orvos Doctora mind a kettőt, bölcsen taníttya» (30. l.). Daniel Sennert a természettudományokat képviselte a wittenbergi egyetemen; korának talán ő volt legtekintélyesebb német orvosa. Jellemző, hogy nem a számos orvosi könyveinek valamelyike jött át irodalmunkba, hanem a kiváló orvos egyetlen vallásos-épületes könyvének akadt magyar fordítója. Az eredetihez nem tudtam hozzáférni; a magyar fordításból kivehetően az *ars moriendik* csoportjába tartozik.

18. —

Imadsagos Könyvecske. Kiben egy néhány szep ayetatos Imadsagok vadnak foglaltatva. Fordittatott Németből Magyarra egy Keresztyén Lélek által. Bécs, 1655.

Ennek az egyetlen németből fordított régi kath. imakönyvnek forrása ismeretlen (vö. Szabó Károly RMK. I. 380 l.).

19. Kaspar Neumann.

Minden Imádságoknak Veleje... Igen rövid szókba 's formába foglaltatott Neumann Gáspár Baraszlai Sz. Mária Magdolna nevét viselő Templomához rendeltetett Lelki tanító által. Melly német nyelvből Magyarra fordittatott egy akkori bujdosó által. Lőcse, 1685. (Szabó Károly, RMKT. 546 l.).

Kaspar Neumann, a ki ennek az épületes könyvnek német eredetijét írta; a XVII. század végén Boroszlóban működött (*Allg. Deutsche Biogr.* 23 k. 532—34 l.). A pietizmus ellen harezolt a protestáns orthodoxia fegy-

vereivel, de gondolkodására — úgy látszik — a felvilágosodás kezdő kora már rávetítette fényét. Nagy sikere volt imakönyvének, mely *Kern aller Gebete in wenig Worten, für alle Menschen, in allen Alter* 1680 czímen jelent meg. «Sein Kern aller Gebete — írja Jöcher — ist Welt-bekannt, und fast in alle europäischen, ja auch andere Sprachen übersetzt worden» (III. k. 881. l.). A magyar fordítás sikerére mutat, hogy újabb kiadásokban — Sopron 1736 és «Posonban Rojer Pál özvegyének bötüivel» 1737-ben — is elterjedt. Nem tudjuk, ki volt az az «akkori bujdosó», a ki ezt a kedvelt épületes könyvet nyelvünkre lefordította.

20. Heinrich Müller.

SZENTZI FEKETE ISTVÁN: *Lelki nyugasztaló orak avagy háromszáz hazi és asztali elmélkedések. Mellyeket elsőben D. Heinrich Müller Rostocki Nehai Nevezetes Professor és Lelki Tamító, Német nyelven bocsátott ki, most pedig, némelly igaz és áhitatos Keresztényeknek kérésekre, Magyar nyelvre fordított.* Lőcse (é. n. XVII. sz.).

Heinrich Müller, miként Kegel, a pietizmusnak egyik hírnöke a XVII. századi protestáns orthodoxia körében. Magyarra fordított művének czíme: *D. Heinrich Müllers Geistliche Erquickstunden oder Dreyhundert Hauß-u. Tisch-Andachten. Vor diesem einzeln in dreyen Theilen nach einander heraus gegeben, jetzo aber durch und durch wieder vermehret, und in ein Wercklein auf vielfältiges Begehren zusammen getragen. Sampt angehengtem Register, auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen und brüderlicher Bestrafung. Mit Churfl. Sächs. besondern Freyheit.* Frankfurt am Mayn, Drucks und Verlags Balthasar Christoph Wusts. Im Jahr Christi 1667 (berlini kir. kv.). A XVII. századi protestáns igazhitűségnek ez a népszerű compendiuma pusztán a túlvilág felé irányítja az élet útját, a világi élettől, tudománytól stb.-től minden értéket megtagad. A barokk-kultúra körében e végtelen hosszadalmas, tudákos elmélkedések nagy tetszésre találtak, sőt az egyik XVII. századi német précieux-társaság (Pegnesische Blumenorden) tagjai az egész munkát versekbe szedték. A magyar fordító küzködött Heinrich Müller czikornyás német nyelvével: «Mivel a' Német nyelven való Stylus vagy szóllásnak modgya ezen tractatusnak exemplárjában, felette concisus, rövid és mesterseges, mellyet még a' természet szerint való Németek közül is sokan nehezen érthetnek meg, azért a' Magyar Stylust is ugy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem mellől félre ne lépjek, hanem a' mennyire lehet mind a' szók, 's mind az értelem mellett megmaradgyak.»

21. —

ÁCS MIHÁLY: *Zöngedező Mennyei Kar, Az az: Németből Magyarára fordított szép Isteni Ditséreteket és hálaadó Enekeket más magyarúl szerzetetett kegyes enekkel edgyütt magában foglaló könyvetske.* Lőcse, 1696.

A XVII. század végén és a XVIII. elején ez a mű volt nálunk a legelterjedtebb lutheránus énekes könyv. Ha összetétele szempontjából vizsgálat alá vesszük ezt az igen elterjedt épületes könyvet, akkor a XVI. és XVII. századi német vallásos költészetnek tarka mozaikját találjuk meg benne.

A következő német vallásos énekszerzőknek egyes énekeit olvashatjuk e könyvben magyar fordításban: Luther: *Nun komb der Heyden-Heyland* kezdetű átköltése a *Veni redemptor gentium*nak, *Aus tiefter Noth schrey ich zu dir* éneke; Johann Kolrose: *Ich dank dir lieber Herre daß* (Wackernagel *Deutsches Kirchenlied* III, 86); Johannes Freder: *Gott Vater in dem Himmelreich* (u. o. III, 209); Nicolaus Hovesch (a Curia); *Allein Gott in der Höh sey Ehr* (III., 566); Johann Waltherr: *Hertzlich lieb hab ich dich o Herr* (u. o. III, 204); Erasmus Alberus: *Gott hat das Evangelium* (u. o. III., 808); Michael Weiße cseh-morva testvér éneke: *Sündiger Mensch schau wer du bist* (III, 263); Georg Gruenwald: *Komm her zu mir spricht Gottes Sohn* (III, 128); névtelen *Ich hab mein Sach Gott heimgestellt* (u. o. III, 1072) kezdetű ének. A későbbiek közül a magyar fordítások között képviselve van Ludewig Helmbold: *Nun last uns Gott dem Herren* (u. o. IV, 647); Paulus Eber: *Herr Jesu-Christ wahr Mensch und Gott* (IV, 4), ezt a költeményt időmértékes versben már Magyar István lefordította (v. ő. 6. sz. alatt), és Ebertől való még *Herr Gott dich loben alle wir* (IV, 3); Thomas Hartmann: *Herr Jesu Christ du höchstes Gutt* (IV, 317); Georg Aemilius Oemler: *Warum betrübst du mich mein Hertz* (IV, 128); Johannes Magdeburg: *Es ist gewißlich an der Zeit* (IV, 344); Bartholomäus Ringwald: *Herr Jesu Christ ich weiß gar wol* (IV, 985); Philippus Nicolai: *Wie schön leuchtet der Morgenstern* (V, 258); Jakob Ebert: *Du Friede-Fürst Herr Jesu Christ* (V, 413); Cyriac Schneeß: *Wo Gott der Herr, nicht bey uns wer* (V, 132); Johannes Fabricius: *Wenn wir in höchsten Nöthen seyn* (V, 62); a névtelenektől való *Ich danck dir schon, durch deinen Sohn* (V, 80), *Aus meines Hertzens Grunde* (V, 184), *O Mensch mit Fleiß bedenck* (V, 324), *Herr straft in deinem Zorn mich nicht* (V, 254), *O Jesu Christ, meines Lebens Liecht* (V, 465) stb. A XVI. és XVII. protestáns énekköltészetnek ez az állománya szinte változatlanul tovább élt a következő két század templomi énekeskönyveiben.

THIENEMANN TIVADAR.